

Katarzyna Kościewicz

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0003-0665-7604

Epistolaria grodzieńsko-wileńskie. Nieznane listy Elizy Orzeszkowej do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej*

1. Wstęp

Przedmiotem analizy i edycji są w niniejszym artykule dwa odkryte listy Elizy Orzeszkowej do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej datowane na rok 1906. Uzupełniają one znany dotychczas korpus korespondencji pisarek. Składa się na niego piętnaście listów Orzeszkowej do autorki *Panienki* z lat 1901–1908, opublikowanych w *Listach zebranych* w opracowaniu Edmunda Jankowskiego [Orzeszkowa 1976: 314–325]¹. W omawianej edycji przedrukowano także we fragmentach listy pisane przez Jeleńską-Dmochowską do grodzieńskiej pisarki. Ich oryginały przechowywane są obecnie w Archiwum Elizy Orzeszkowej (skrót: AEO) w Instytucie Badań Literackich PAN w Warszawie².

Trudno przecenić wartość odnalezionych listów. Przemawia za nią przede wszystkim nazwisko ich nadawczyni. Istotnym

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020–2025, nr projektu 11H 18 0012 87, kwota finansowania 1 662 517 zł.

1 Warto podkreślić, że w tym wydaniu zamieszczono zaledwie trzy tysiące listów, choć Orzeszkowa – w ciągu całego swojego życia – miała ich napisać piętnaście tysięcy [Orzeszkowa 1954: v–vi].

2 Za możliwość wglądu do tych listów dziękuję dr Iwonie Wiśniewskiej z Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

argumentem jest również data, czyli rok 1906, który na dawnych ziemiach I Rzeczypospolitej, inkorporowanych przez Cesarstwo Rosyjskie, przyniósł chwilowy powiew wolności po dekadach represji i braku podstawowych swobód obywatelskich. Nieznane dotąd listy oświetlają ten ciekawy pod względem społecznym i politycznym okres także w biografii dwóch najważniejszych na przełomie XIX i XX wieku polskich pisarek zamieszkałych na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto wskazać również na inny walor odnalezionej korespondencji. Zachęca ona do tego, by z należytą uwagą przyjrzeć się spuściźnie epistolarnej Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, wybitnej osobistości życia literackiego i społecznego modernistycznego Wilna, twórczyni nielegalnej polskiej oświaty na Wileńszczyźnie, literatki i redaktorki nawiązującej liczne kontakty z przedstawicielami polskiej elity intelektualnej z trzech zaborów. O zasadności takich badań przekonuje chociażby aktualny stan wiedzy o życiu i dorobku literackim autorki *Panienki*. Jest on bowiem niewielki, głównie z powodu wprowadzenia cenzorskiego zapisu na nazwisko pisarki po 1945 roku i usunięcia jej książek z bibliotek w okresie stalinowskim³. Zatrzymało to, żywą jeszcze wśród czytelników okresu międzywojennego, recepcję twórczości wileńskiej autorki, a ją samą skazało na zapomnienie. Obecnie została przypomniana historykom literatury za sprawą artykułów, m.in. Ireny Fedorowicz [2005], Inesy Szulskiej [2006] czy Elwiry Kamoli [2016a].

Rok 1906 nie wyznacza początku znajomości Orzeszkowej z Jeleńską-Dmochowską. Pierwszy notowany list grodzieńskiej pisarki do autorki *Panienki* pochodzi z marca 1901 roku. Nie знаła ona wówczas osobiście Jeleńskiej-Dmochowskiej. Ta jednak zwróciła się korespondencyjnie do koleżanki po piórze – już utytułowanej i starszej o ponad dwadzieścia lat – z prośbą o recenzję swojej debiutanckiej powieści. Życzliwy komentarz Orzeszkowej na temat utworu i zapewnienie o chęci spotkania w Wilnie wróżyły tej znajomości ciąg dalszy. Zachowane źródła taki obrót wydarzeń

3 Inesa Szulska zauważa, że nie posiadamy pełnego korpusu utworów napisanych przez Jeleńską-Dmochowską, a wiele faktów z jej biografii wymaga dookreślenia czy sprostowania [Szulska 2006].

potwierdziły. Już dwa miesiące później, w kolejnym liście, Orzeszkowa dziękowała Jeleńskiej-Dmochowskiej za miłe chwile spędzone w jej wileńskim domu. Wzmianki poczynione w liście z końca 1904 roku wskazują, że pisarki widziały się latem w Druskienikach:

Często, często w szarzyźnie i ciszy jesiennej wspominam trochę naszych wspólnych niedawnych chwil druskienickich, żałując, że nie były liczniejsze i dłuższe. Prawdopodobnym jest, że jeżeli Pani na to pozwoli, powtórzą się one w przyszłym lecie, bo szczerze chcę powrócić do tego pięknego miejsca, z którego wywiozłam wspomnienia bardzo miłe. [Orzeszkowa 1976: 316]

W druskienickiej scenerii Orzeszkowa z Jeleńską-Dmochowską miała spotkać się po raz kolejny już następnego lata. Szukała tam ratunku dla podupadającego zdrowia. Czas spędzony w uzdrowisku umilały jej spotkania towarzyskie m.in. z autorką *Dworu w Haliniskach*, która odwiedzała swoją matkę Amelię Jeleńską mieszkającą tam w należącym do rodziny domu. Z nią także Orzeszkowa nawiązała bliską relację. Pogłębieniu znajomości i zbudowaniu serdecznych stosunków sprzyjało wspólne zaangażowanie pisarek w wydanie o podwójnym, bo patriotyczno-charytatywnym charakterze. Było nim *journal parlé*, czyli odczytanie na głos ze sceny treści gazety poświęconej sprawom i osobom powiązanim z Druskienikami. Wraz z Orzeszkową nad stworzeniem artykułów do tego okolicznościowego wydania pracowała Jeleńska-Dmochowska. Wspomagał je Kazimierz Laskowski, warszawski poeta, a przy tym miłośnik nadniemeńskich krajobrazów i częsty gość uzdrowiska [Laskowski 1908: 357; Krogulska-Krysiak 2009: 119]. Dochód z występu literatów wzbogaconego śpiewem z akompaniamentem fortepianu przeznaczono na cel ważny dla autorki *Dobrej pani*, a mianowicie wsparcie dzieci pozostających pod opieką grodzieńskiej Kasy Ubogich. Orzeszkowa z entuzjazmem odniosła się również do patriotycznego wymiaru wydarzenia. Taki charakter nadała mu obecność języka polskiego rozbrzmiewającego na estradzie druskienickiego domu zdrojowego po kilkudziesięcioletniej przerwie [Wiśniewska 2014: 592]. Trwające blisko miesiąc przygotowania do występu sprawiły, że nic przyjaźni między pisarkami mogła zawiązać się

znacznie mocniej. Duża była w tym zasługa Amelii Jeleńskiej, która miała okazję wielokrotnie gościć w swoim domu Orzeszkową⁴.

Do ponownego spotkania doszło na początku lutego 1906 roku w Grodnie, dokąd Jeleńska-Dmochowska przyjechała z wizytą [Wiśniewska 2014: 633]. Latem tego samego roku Orzeszkowa odpoczywała także w Druskienikach. Pisarki widziały się tam przynajmniej dwukrotnie w sierpniu, w uzdrowskim mieszkaniu autorki *Chama*, co potwierdza jej korespondencja do innych adresatów [Wiśniewska 2014: 663, 665].

Pomiędzy styczniem a lipcem 1907 roku Orzeszkowa planowała odwiedzić Wilno i przy tej okazji zobaczyć się z Jeleńską-Dmochowską. Zachowane listy nie dokumentują tej wizyty. Wakacyjne miesiące 1907 roku autorka *Pana Graby* spędziła w Niemczech. W kolejnym roku przebywała w tym okresie we Florianowie. Przekreśliło to – realizowaną we wcześniejszych latach – możliwość osobistego spotkania pisarek w Druskienikach. Pisząc z Florianowa, Orzeszkowa ubolewała nad tym, że nie zobaczy się z młodszą koleżanką w nadniemeńskim uzdrowisku:

Węc Pani Droga nie w Druskienik[ach] lato spędza! Mniej smutno mi teraz, że tam nie jestem. Jestem w pensjonacie letnim, na ratunek bezdomnych założonym, przyjemnym, wygodnym i ładnym. Z całego serca ściskam obie ręce Pani. [Orzeszkowa 1976: 324]

Prawdopodobnie pisarki zobaczyły się parę tygodni później, w sierpniu 1908 roku, przy okazji przejazdu Orzeszkowej przez Wilno w drodze do Grodna. Sugeruje to list, w którym autorka *Nad Niemnem* zaprasza Emmę, by odwiedziła ją w mieszkaniu specjalnie przygotowanym na zaledwie kilkugodzinny pobyt w Wilnie. Rok ten, jak można wnioskować na podstawie zachowanej korespondencji, zamknął listowne kontakty pisarek.

Odnalezione listy Orzeszkowej do Jeleńskiej-Dmochowskiej przynoszą informacje dotyczące społecznych i politycznych

4 Czas ten i samo zajęcie Orzeszkowa wspominała miło w liście do Jeleńskiej-Dmochowskiej z 16 (29) marca 1906 roku [Orzeszkowa 1976: 317].

przedsięwzięć, w których brały udział. Warto podkreślić, że od 1905 roku było ich znacząco więcej. Orzeszkowa bardzo głęboko przeżywała wówczas wydarzenia rewolucji, a później kontrrewolucji i pogromów dokonywanych przez czarną sotnię. Zakłóciły one także radość ze zbliżającego się jubileuszu pisarki. Polityczne zawirowania w Imperium sprawiły jednak, że cenzura rosyjska osłabła, a tym samym otworzyły się możliwości bardziej swobodnego działania i wypowiadania się na tematy społeczne i narodowe. Skorzystała z tego także Orzeszkowa, angażując się – już w 1. połowie 1905 roku – w sprawę polską dotyczącą prowadzenia oświaty w językach narodowych na terenie guberni grodzieńskiej [Wiśniewska 2014: 567–569], a także w kwestie gospodarki i możliwości swobodnego obrotu ziemią przez Polaków, tworzenia instytucji ziemskich [Wiśniewska 2014: 572], polityki, w tym wykazania szkodliwości systemu rasyfikacyjnego zarówno dla Polaków, jak i samych Rosjan [Wiśniewska 2014: 575–577, 579–580].

Na horyzoncie pojawiła się również sprawa litewska. W dotyczącym zakładania prywatnych szkół narodowych projekcie petycji ułożonej w domu Orzeszkowej dopominano się honorowania praw innych nacji zamieszkujących Grodzieńszczyznę [Wiśniewska 2014: 567–568]. Co istotne, nie wymieniono wprost, tak jak we wcześniejszej wersji wileńskiego memoriału, nacji litewskiej, argumentując to małą reprezentacją tego narodu na terenie Grodna i w jego okolicach. Zabiegi Orzeszkowej o przyznanie Polakom praw do używania języka ojczystego w przestrzeni publicznej wywołały negatywną reakcję przedstawicieli środowiska litewskiego. Odpowiedzieli oni na artykuł pisarki opublikowany w tłumaczeniu rosyjskim na łamach gazety „Ruś”. Miał on charakter interwencyjny. Orzeszkowa starała się w nim wyjaśnić, czy możliwy jest obieg depesz pisanych po polsku w alfabecie łacińskim między Królestwem Polskim i Krajem Północno-Zachodnim. Na szpaltach „Vilniaus žinios”, pierwszego codziennego pisma wydawanego w języku litewskim w Wilnie od 1904 roku, zarzucano Orzeszkowej jedynie pozorną tolerancję wobec Litwinów, o której świadczyć miałyby chęć wywyższenia języka polskiego nad inne obecne na Wileńszczyźnie [Wiśniewska 2014: 583]. Pisarka zdecydowanie odparła te zarzuty. Warto jednak podkreślić, że nawet w tak drażliwej sytuacji

nawoływała do porozumienia i wzajemnego wsparcia [Wiśniewska 2014: 584]. W „Vilniaus žinios” umieszczono przeprosiny i odpowiedź Orzeszkowej. Polemika jednak nie ustała – w kolejnym numerze litewskiego dziennika ogłoszono artykuł, w którym słowa pisarki zinterpretowano w duchu kolonializmu [Wiśniewska 2014: 586–587]. Zarzut ten był wysuwany na łamach gazety nie tylko w stosunku do autorki *Nad Niemnem*. Jak zauważa Roman Jurkowski, temat stosunków polsko-litewskich i krytycznego ich naświetlenia pojawiał się w publikowanych w czasopiśmie artykułach aż do momentu jego zamknięcia w 1909 roku [Jurkowski 1983: 96–98].

Porozumienie obu narodowości, polskiej i litewskiej, postulowane wielokrotnie przez Orzeszkową, stało się faktem podczas walki o prawa wyborcze kobiet w związku z pierwszymi wyborami parlamentarnymi w Rosji w 1906 roku. Zaświadcza o tym odnaleziona korespondencja do Jeleńskiej-Dmochowskiej. Odsłania ona bowiem – podobnie jak listy adresowane do autorki *Marty* przez Konstancję Skirmuntt – kulisy pracy nad treścią i publikacją odezwy *Do wyborców i wybrańców naszych Ziem i Miast*. Upominano się w niej o przyznanie kobietom prawa do głosowania w pierwszych wyborach do Dumy Państwowej.

Odnalezione listy Orzeszkowej nie zmieniają naszej wiedzy na temat biografii pisarki. W jakimś stopniu jednak ją niuansują, szczególnie w odniesieniu do życia osobistego i zaangażowania autorki *Chama* w sprawy społeczne. Rzucają również nowe światło na kwestię emancypacji i walki o nią na terenach przynależnych do dawnej Rzeczypospolitej. Pokazują bowiem uwikłanie starań o prawa kobiet w sprawę narodową, co jeszcze bardziej komplikowało jej społeczny odbiór⁵.

Wartością omawianej korespondencji jest również możliwość bliższego przyjrzenia się jej adresatce, czyli Emmie Jeleńskiej-Dmochowskiej. Orzeszkowa uczyniła ją jedną z trzech najważniejszych sygnatariuszek odezwy nie bez powodu. Wpływ na to

5 Anna Janicka, analizując dyskurs emancypacyjny w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, wskazuje, że w momentach zagrożenia wolności narodowej przenika się on z narodowo-politycznym [zob. Janicka 2017: 107–122].

miały zarówno wspomnienia miło spędzonego czasu w Druski-
nikach, rodzaj zawodowej więzi łączącej obie pisarki, jak i praca
społeczna wykonywana przez autorkę *Panienki*. W liście do Jana
Brzezińskiego, ze stycznia 1905 roku, Orzeszkowa polecała Jeleń-
ską redaktorowi „Kuriera Warszawskiego” jako jedną z czterech
osób, które, jej zdaniem, sprawdziłyby się w roli stałych korespon-
dentów z Litwy [Orzeszkowa 1976: 393–394, 753]. Wspominała też
o działaniach tajemniczych, podziemnych, nienadających się do
ujawnienia w druku czy nawet w listach. Być może miała na myśli
nielegalną działalność Jeleńskiej-Dmochowskiej związaną z orga-
nizacją polskiego szkolnictwa na Wileńszczyźnie [Kamola 2016a:
66–68]. Zacieśnianiu relacji sprzyjała także współpraca obu pisa-
rek w „Kurierze Litewskim” prowadzonym przez Czesława Jan-
kowskiego [Jurkowski 1983: 87].

2. Nota edytorska

Autografy odnalezionych listów do Emmy Jeleńskiej-Dmochow-
skiej znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycz-
nym w Wilnie (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, skrót: LVIA),
sygn. F 1135, ap. 3, nr 80, k. 49–54v [zob. LVIA]. Karty zapisano nie-
starannie czarnym, przebijającym, w niektórych miejscach rozla-
nym atramentem. Widoczna jest tendencja do łączenia wyrazów
i ich ścieśniania na końcach wersów. Występują nieliczne skreśle-
nia i dopiski. Brak autorskiej paginacji.

Listy poprzedzone są nagłówkami z datami i nazwami miejsco-
wości, a zakończone podpisami autorek. Zachowały się w dobrym
stanie, choć karty pożółkły. Pierwszy list, z 8 (21) lutego 1906 roku,
ma wymiary 228 × 176 mm. Jest złożony z czterech kart zapisanych
dwustronnie. Drugi list, z 14 (27) kwietnia 1906 roku, ma wymia-
ry 201 × 149 mm. Zapisany został dwustronnie na jednej karcie.
Zachowała się również koperta z adresem i dwiema pieczęciami
(jedna opatrzona jest datą „14[–].4.06”, druga porwana i przez to
nieczytelna). Na rewersie widnieje pieczęć z napisem „Grodno”.
Wymiary koperty to 78 × 114 mm.

Dużą starannością pisma wyróżnia się tylko autograf ode-
zwy *Do wyborców i wybrańców naszych Ziem i Miast*. Tekst został

napisany czarnym, przebijającym, w niektórych miejscach rozlanym atramentem. Pismo jest pochyle, staranne, a strony numerowane. W przeciwieństwie do autografów listów do Jeleńskiej-Dmochowskiej zastosowano tu przeniesienia zbyt długich wyrazów na końcach wersów do następnych linijek. Pojawia się jedno skreślenie, wyrażenia łacińskie są podkreślone, brak podpisu. Autograf zachował się w dobrym stanie – drobne zagięcia występują jedynie w środkowej części karty oraz w jej rogach. Publikowany tekst odezwy skolacjonowano z pierwodrukiem zamieszczonym w „Kurierze Litewskim” [Orzeszkowa, Wilejszysowa, Jeleńska-Dmochowska i in. 1906a: 1] oraz porównano z opisem autografu dołączonego do listu do Czesława Jankowskiego. Odnaleziony wariant odezwy jest najbardziej zbliżony do tego ostatniego i wykazuje jedynie niewielkie redakcyjne różnice w stosunku do wersji opublikowanej na łamach „Kuriera Litewskiego”.

Pisownia Orzeszkowej została zmodernizowana w zakresie interpunkcji i ortografii zgodnie z obowiązującymi współcześnie zasadami (przede wszystkim pisownia łączna i rozłączna, tytuły polskich i litewskich czasopism, nazwy członków narodów). Ujednolicono zapis wielką literą form grzecznościowych i zaimków osobowych. Zmodernizowano pisownię *j – i – y*, ale zachowano charakterystyczne dla dawnej polszczyzny formy typu *posełam*. W nawiasach kwadratowych rozwinięto także niektóre skróty, przede wszystkim imion, nazwisk i nazw miejscowości. Wyrazy obcojęzyczne zapisano kursywą. Podkreślenia w tekście zastąpiono drukiem rozstrzelonym. Układ graficzny listu ujednolicono w zakresie rozmieszczenia w wersie nagłówka i podpisu. Skreślenia umieszczono w nawiasach ostrokątnych: { }, nieodczytane skreślenia oznaczono myślnikiem w nawiasach ostrokątnych: {–}. Lekcje wątpliwe oznaczono znakiem zapytania umieszczonym w nawiasie kwadratowym: [?], a początek nowej strony znakiem akapitu w nawiasie kwadratowym: [¶]. Orzeszkowa datowała listy do Jeleńskiej według starego stylu. Daty nowego stylu podano w artykule w nawiasach okrągłych.

3. Nieznane listy Elizy Orzeszkowej do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej – edycja

List I

[8 lutego (21 lutego) 1906, Grodno]

8 II 1906
G r o d n o

Szanowna i Droga Pani,

pośełam odezwę z zapytaniem za p. Skirmunttówną⁶ powtórzonym: czy Pani podpisać ją zechce? „Kurier Litewski” szpalty swe dla niej i dla całej następnej akcji otwiera. Jeżeli panie Litewskie zgodzą się na wspólną akcję, wydrukowaną zostanie jeszcze w „Wilniaus žinios”⁷. Tuż obok umieścimy wezwanie o nadsyłanie do obu gazet podpisów adherujących⁸. A tymczasem wystarczy kilka naszych. Ta droga zbierania podpisów wydała mi się najłatwiejszą i nade wszystko najprędszą. Czasu zaś mamy już bardzo niewiele. Co do {wzewania[?]} pociągania do wspólnej akcji kobiet narodowości innych (niż te dwie), wydaje mi się to rzeczą nieco niebezpieczną ze względu na nieuniknione prawie w takim razie starcia, nietaktowności i przerosty słowa i głosu. Jeżeli Rosjanki i Żydówki zechcą iść za nami, owszem, niech się podpisują, niech zdania swe wypowiadają, ale my powinniśmy zapoczątkować i odpowiedzialności za to, jak one postąpią, na siebie nie brać. W razie gdyby Litwinki na wspólność z nami nie przystały, wykreślą się z odezwy słowa: Polki i Litwinki, i u dołu znajdą [¶] podpisy tylko Polek. Dotąd miałyśmy ze [?] p. Skirm.[unttówną] na myśli trzy: jej, Szanownej Pani i mój. Jeżeliby Szan.[owna] Pani chciała

6 Używana przez Orzeszkową odojcowska forma nazwiska Konstancji Skirmuntt (1851–1934) – publicystki i działaczki społecznej związanej głównie z Pińskiem. Pochodziła z rodziny ziemiańskiej o silnych tradycjach patriotycznych. Była orędowniczką emancypacji kobiet. Propagowała ideę „krajowości, czyli zjednoczenia w jednym bycie państwowym Wielkiego Księstwa Litewskiego mieszkających w jego granicach Polaków, Litwinów i Białorusinów”. Wspierała litewski ruch narodowy [zob. Szpopier 2006: 143–155].

7 „Wilniaus žinios” („Wiadomości wileńskie”) – pierwsza litewskojęzyczna gazeta w Cesarstwie Rosyjskim założona w 1904 roku przez Piotra Wilejszysa (Petrasa Vileišisa, 1851–1926). Ukazywała się do wiosny 1909 roku. W rękopisie Orzeszkowa zapisuje oba człony tytułu gazety wielką literą.

8 Tu w znaczeniu ‘popierających’.

czy uważała za potrzebne przyłączyć do nich pewną ilość nazwisk pań wileńskich, i owszem, prosić będę tylko, aby mi o swej woli zakomunikowały dla umieszczenia ich nazwisk⁹ na odezwie przy wysyłaniu do „Kuriera”¹⁰.

Jeżeliby Szan.[owna] Pani znalazła potrzebę jakich zmian czy poprawek w odezwie, proszę o uczynienie ich na rękopisie, który załączam.

Nie znalazłszy w liście szczegółowego adresu Pani, poselał ten swój¹¹ za pośrednictwem p. Makowskiego¹², martwiąc się trochę, że to dojdzie jego opóźni.

Najserdeczniej dziękuję Drogiej Pani za dobre, łaskawe słowa, które w liście dzisiejszym dla siebie znalazłam. Szczerze i zawsze żałuję, że nie mogę często widywać się i rozmawiać z Panią, i będzie to dla mnie radością, jeżeli kiedykolwiek spotkać będę mogła Panią w progach domu swego.

Szanownej i miłej matce¹³ Pani ukłon głęboki i pozdrowienie serdeczne przesyłam. Marynia Obr.[ębska]¹⁴, za pamięć o niej wdzięczna, łączy się ze mną w wyrażeniu Drogiej Pani uczuć pełnych szacunku i przyjaźni. O rozstrzygnięcie sprawy odezwę i adres szczegółowy proszę.

El.[iza] Orzeszkowa[¶]

9 Wyraz nadpisany.

10 Odezwe podpisały ostatecznie ze strony polskiej Eliza Orzeszkowa i Emma Jeleńska-Dmochowska, a ze strony litewskiej Alina Wilejszys (Vileišis, ok. 1866–1930) i Konstancja Skirmuntt.

11 Wyraz nadpisany.

12 Chodzi prawdopodobnie o Wacława Leona Makowskiego (1854–1929), radnego miasta Wilna, działacza społecznego, wydawcę i księgarza. W latach 1879–1882 kierował księgarnią Elizy Orzeszkowej w Wilnie. W 1905 roku podjął próbę powołania polskiego periodyku o tytule „Gazeta Wileńska”, niestety nieudaną z powodu odmowy władz.

13 Chodzi o Amelię Jeleńską z Oskierków (1840–ok. 1916), matkę Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej. Z listów Orzeszkowej do Jeleńskiej wynika, że łączyła je serdeczna relacja, umacniana głównie podczas pobytu autorki *Chama* w Druskienikach w 1906 roku. Jeleńska miała tam dom [Kościewicz 2023b: 82].

14 Maria Obrębska z Siemaszków (1853–1916) – sekretarka i najwierniejsza przyjaciółka Elizy Orzeszkowej [Wiśniewska 2000: 181].

Do wyborców i wybrańców naszych Ziem i Miast¹⁵

Zbliża się i już przybywa ku nam chwila wielka, mająca kolumną graniczną wzniesć się pomiędzy dwoma epokami czasu.

Rozpocząć ma ta chwila pracę zbiorową rozważania praw i losów wielu milionów ludzi, torowania dróg szerokich dla ich przyszłości. Praca ta spocznie w ręku ludzi wybranych przez wolę publiczną spośród wszystkich narodowości, stanów i grup społecznych zamieszkujących jedno ogromne państwo. W tym kole wybrańczym znaleźć się macie Wy, Panowie posłowie ziemi noszącej historyczne imię Litwy.

My, kobiety-obywatelki tej ziemi, Polki i Litwinki, stoimy przed obliczem tej chwili z pełnym rozumieniem jej wagi i powagi, z pełnym poczuciem przynależenia swego do ludzkości i do tych jej odłamów, którymi są nasze narody – z duchem skupionym w zapytaniu: [¶]

Czyliż same jedne usunięte być mamy od (po)podjęcia¹⁶ pracy ludzkiej i obywatelskiej, która z naszymi uczuciami, przekonaniaми i interesami zostaje w związku nie mniej bezpośrednim i wielostronnym jak z uczuciami, przekonaniami i interesami innych grup społecznych?

Liczebnie stanowimy grupę bardzo znaczną, bo zawierającą w sobie więcej nieco niż połowę całej ludności kraju.

A czyliż umysłowo i etycznie mniej do rozumienia i rozwiązywania przedstawiających się zadań przysposobione jesteśmy od grupy robotników fabrycznych i drobnych rolników?

Czy przez ostatnie dziesiątki lat nie korzystałyśmy skwapliwie z otwierających się przed nami źródeł nauki i dróg pracy?

Czyśmy nigdy nie dokonywały żadnych zadań obywatelskich, nie zdobyły sobie żadnej zasługi historycznej, nie były z uczuć, usiłowań i czynów obywatelkami kraju naszego *de facto*, chociaż wiele urządzeń i wyłączeń nie pozwalało nam stawać się nimi *de jure*?

15 Odezwa *Do wyborców i wybrańców naszych Ziem i Miast* ukazała się 10 marca 1906 roku na łamach dwóch wileńskich gazet: „Kuriera Wileńskiego” i „Vilniaus žinios” [Orzeszkowa 2020: 947].

16 Nadpisana pierwsza sylaba wyrazu.

Na zapytania te nikt z Was, Panowie, z ręką na sumieniu, odpowiedzi przeczącej udzielić nie może; jesteśmy tego pewne. A skoro[¶] tak jest, więc usuwanie nas jednych tylko od życia politycznego, gdy wszyscy ziomkowie nasi, bez różnicy stanów, pochodzeń i szczebli wykształcenia umysłowego, wolny do niego dostęp otrzymują – nazwanym być musi niesprawiedliwością.

Nikt więcej nad nas cieszyć się nie może aktem sprawiedliwości dokonany względem ludzi, których Biblia nazywa „tymi, którzy drzewo rąbia, i tymi, którzy wodę noszą”; lecz usuwanie spod aktu tegoż nas, które nosimy w sercach wszystkie lzy i ideały narodów naszych, a w ręku swym pielęgnujemy, jako matki i wychowawczynie, drzewo przyszłości narodowej – nazwanym być musi niesprawiedliwością.

Matkami jesteśmy i w znacznej mierze wychowawczyniami młodych pokoleń, pracownikami jesteśmy na kęs chleba zarabiającymi, posiadaczkami zapracowanego lub odziedziczzonego mienia, obywatelkami kraju, do dna serc i myśli troszczącymi się o złe lub dobre jego losy. Jakżeby więc prawa, stanowione dla stosunków rodzinnych, dla wychowywania młodzieży, dla pracy zarobkowej i dla posiadania, dla zapewnienia krajowi losów dobrych, mogły nie dotyczyć nas z bliska i wielostronnie?[¶]

A skoro dotyczy nas z bliska i ze stron wielu, to usuwanie nas od głosu w nim i o nim nazwanym być musi niesprawiedliwością.

Niesprawiedliwość, Panowie, przynosi szkodę nie tylko ofiarom swoim, lecz także i sprawcom; kto wie, czy sprawcom nie przynosi cięższych jeszcze niżeli ofiarom.

Sprawa przyjmowania przez kobiety udziału w politycznym życiu ich narodów nie jest sprawą kobiet tylko, lecz także ludzkości. Jest ona może więcej jeszcze sprawą ludzkości aniżeli kobiet.

Ileokroć siła jakaś, w łonie ogółu żyjąca, nieobecna bywała przy robocie ogólnej, tylekroć samą nieobecnością swą mściła się na tej robocie. Czyliż w historii krajów i narodów nieobecność pewnych klas ludności przy tworzeniu się historii nie zemściła się srodze na historycznych losach tych krajów i narodów?

Nieobliczonymi są straty i nieszczęścia, które dotknęły ludzkość wskutek odtrącenia niektórych spomiędzy sił jej od robót ogólnych. Bo wszelka siła, z żołysek szerokich wypierana, z koniecz-

ności zbiega się w łożyska wąskie i potokiem czystym płynąć nie mogąc, nabiera w siebie mętów. I nie ma na świecie takiej miary, która by zmieściła w sobie wszystkie[¶] słodczyce dla ludzkości utracone i wszystkie męty przez nią wypite wskutek krzywd zadawanych różnym jej siłom.

Pomimo braku odpowiednich praw i wytwarzanych przez brak ten przeciwności kobiety wielu krajów dziś już żarliwie i nie bez pomyślnych wyników walczą z alkoholizmem, z militarystką, z wyzyskiem słabych, z ciemnotą mas szerokich, z mnóstwem klęsk i zgnilizn dręczących i zawstydzających ludzkość. Utrudnianie tej walki, przez wytrącenie im z rąk oręża tak potężnego, jakim są prawa polityczne, musi wychodzić na niekorzyść narodów, których są one członkami, a zatem na niekorzyść całej ludzkości.

Pobudką, która skłania nas do upominania się o te prawa, nie jest płonna ambicja i maluczkie moralnie pożądanie wyniesienia się w hierarchii społecznych godności i zaszczytów.

Jest nią:

chęć szczerą ze sił wszystkich pracowania na rzecz postępu ojczyzny naszej w kierunku dobra i prawdy;

chęć żywa umieszczenia przed wzrokiem i uwagą świata, obok srogości i egoizmu, które rządziły nim dotąd, dobroci i miłości, w których upatrujemy najwyższą nadzieję poprawy jego losów;[¶]

chęć gorąca przyobleczenia w rzeczywisty byt ustaw i publicznego obyczaju jednoczącego nas wszystkie hasła:

Homo homini res sacra!

Przeto, Panowie wyborcy i przyszli wybrańcy ziemi naszej do Sejmu Państwowego, zwracamy się ku Wam z wezwaniem, abyście sprawy przyznania kobietom praw politycznych, gdy roztrząsać ją Wam wypadnie, ani spod uwagi swej jako przedmiotu dalekorzédnego nie usuwali, ani rozstrzygnięcia jej nie odkładali do czasów dalekich i nieokreślonych; abyście wzrokiem spotkawszy się z tą sprawą, wzrok ten przenieśli w głąb sumień i rozumów swoich, tam, nie zaś w nagromadzonych przez czas uprzedzeniach, sądu o niej i rozstrzygnięcia dla niej szukając.

Wzywamy Was, Panowie, abyście sprawę tę rozstrzygali z pilnym względem na to najwyższe dobro ludzkości, którym jest

sprawiedliwość, i na to ulepszenie się życia ludzkiego na ziemi, do pracy nad którym zostaliście przez ogół swój powołanymi.

List II

[14 (27) kwietnia 1906, Grodno]

14 IV 1906

G r o d n o

Szanowna Pani,

zawsze miło mi jest otrzymać dowód pamięci Pani o mnie, więc za list wczoraj przybyły serdecznie dziękuję. Co do porozumiewania się w sprawie kobiet z panią Kapnist¹⁷, niepodobna mi ważyć się na branie na siebie odpowiedzialności za krok podobny. Jeszcze się nasze polsko-rosyjskie sprawy nie wyjaśniły dostatecznie, jeszcze więc, tak jak i dawniej, jednostki polskie z wielką tylko oględnością czynić mogą pierwsze kroki do rosyjskich. Ja nie czyniałam ich nigdy, nie przez nienawiść, ani przez szowinizm narodowy, lecz z przekonania, że dopóki sprawiedliwość się nie stanie, ciemieńzeni nie mają prawa w wypadku żadnym łączyć rąk swych z rękoma ciemnizy. Sprawiedliwość jeszcze się nie stała – i ja do hr. Kapnist pierwszego kroku nie uczynię.

Tak zresztą rozpoczęta przez nas akcja w tej sprawie tak mało w kraju obudziła echa[18. Złego nie stało się nic wcale, owszem, to mamy w korzyści, żeśmy deklarację zasad naszych złożyły i że nikt nie będzie mieć

17 W jednym z kwietniowych numerów „Kuriera Litewskiego” z 1906 roku pojawia się wzmianka, że w Petersburgu z inicjatywy hrabiny Kapnist petycję do Dumy Państwowej w sprawie przyznania kobietom praw wyborczych podpisało już tysiąc osób [zob. *Prawa kobiet* 1906: 3; nie udało mi się dotrzeć do innych informacji o hrabinie Kapnist]. O tej rosyjskiej działaczce na rzecz praw kobiet wspomina również Jeleńska-Dmochowska w listach do Orzeszkowej [zob. AEO IBL PAN].

18 Zaangażowanie Elizy Orzeszkowej, Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej i Konstancji Skirmuntt w walkę o prawa wyborcze kobiet opisałam w oddzielnym artykule [zob. Kościwicz 2023b: 129–145].

prawa zarzucać nam bierności i zacoiania. Ale dalsze prowadzenie akcji tej, na teraz przynajmniej, wydaje[?] ¹⁹ mi się niemożliwym.

Czyżbym myliła się, przypominając sobie, że w odpowiedzi na jeden z listów Szanownej Pani pisałam o tych odezwach litewsko-polskich, że ich wcale od nikogo nie żądałam i żądać nawet nie myślałam ²⁰, że jednak, ponieważ już są, może by należało przesłać je p. Wilejsziszowej? Teraz, gdy z powodu wyborów panuje podobno wśród nas żywe i poniekąd słuszne rozjątrzenie przeciw Litwinom ²¹, najlepszą [–] rzeczą, którą uczynić możemy z tą pliką papierów, którą nas p. Jankowski nie wiedzieć dlaczego obdarzył, jest to – ją spalić ²². W połączeniu jednak z tą częścią i z całością tych odezów pozostaje kwestia kosztu ich wydrukowania. Byłabym już od dawna przesała Szanownej Pani to, co się ode mnie należy, gdybym wiedziała, jaką jest cyfra należności. Niech mi ją Szan.[owna] Pani zechce łaskawie zakomunikować, a dług mój natychmiast oddam na pocztę pod adresem, o którego wskazanie (do Wilna czy do Druskienik?) również proszę. O tę wiadomość o cyfrze upominała się też p. Konst.[ancja] Skirmuntówna, ale nie wiedziałam, co mam jej odpowiedzieć. Kończę wyrazami wysokiego szacunku i uczuć najżyźniejszych.

El.[iza] Orzeszkowa

19 Pierwsza sylaba wyrazu przeprawiona.

20 Ulotki wydrukował omyłkowo Czesław Jankowski, redaktor „Kuriera Litewskiego”. W liście z marca 1906 roku Orzeszkowa poprosiła go o druk dwóch typów ulotek: z tekstem odezwy oraz z zachętą do składania pod nią podpisów na łamach prasy wileńskiej. Jankowski prośbę Orzeszkowej zrozumiał inaczej: jako zlecenie na druk ulotki z odezwą jednocześnie w językach polskim i litewskim. Z późniejszego listu Jeleńskiej-Dmochowskiej do Orzeszkowej z wynika, że z powodów technicznych zlecenie nie mogło zostać zrealizowane. Jankowski wydrukował zatem odezwę oddzielnie w językach polskim i litewskim [Orzeszkowa 1976: 186].

21 Wspomniane przez Orzeszkową „rozjątrzenie przeciw Litwinom” nadaje przywołanym listom specyficzny, emocjonalny charakter. Wyczuwa się w nich narastające zniecierpliwienie i złość, których źródłem są spory narodowościowe zastrzone w wyniku kampanii wyborczej do Dumy, przegranej Polaków w wyborach i tym samym dosadne uświadomienie sobie, że Litwini mają odmienne od Polaków dążenia narodowe i polityczne [Miknys 2016: 238].

22 Ostatecznie, jak wynika z korespondencji, ulotki w języku polskim i litewskim zostały przesłane Orzeszkowej i Skirmuntt.

Bibliografia

Źródła wraz ze stosowanymi skrótami

- AEO IBL PAN – Archiwum Elizy Orzeszkowej IBL PAN, [Listy Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej do Elizy Orzeszkowej], sygn. 800.
 LVIA – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (Lietuvos valstybės istorijos archyvas), [Listy Elizy Orzeszkowej do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej], rkps, sygn. F 1135, ap. 3, nr 80, k. 49–54v.

Literatura

- Fedorowicz Irena (2005), *Emma Jeleńska-Dmochowska – „patriotka bez lęku i skazy”*, „Wileńskie Rozmaitości”, nr 2.
 Janicka Anna (2017), *Emancypacja kobiet w badaniach literackich w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Bibliotekarz Podlaski”, nr 3.
 Jurkowski Roman (1983), „Kurier Litewski” w latach 1905–1907, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, nr 1.
 Kamola Elwira (2016a), *Dlaczego warto pamiętać o dokonaniach Emmy Dmochowskiej?*, w: *Literatura, kanon, gender. Trudne pytania, ciekawe odpowiedzi*, red. Ewa Graczyk, Magdalena Bulińska, Elwira Kamola, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
 Kamola Elwira (2016b), *Działalność oświatowa Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich – przedstawienie wybranych aspektów*, w: *Młoda Polska w najnowszych badaniach*, red. Edward Jakiel, Tadeusz Linkner, Wydawnictwo UG, Gdańsk.
 Kościwicz Katarzyna (2023a), „Odezwa nasza [...] spaliła na panewce”. *Walka o prawa wyborcze kobiet w świetle korespondencji Elizy Orzeszkowej, Konstancji Skirmuntt i Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej*, „Bibliotekarz Podlaski”, t. 60, nr 3, <https://doi.org/10.36770/bp.825>.
 Kościwicz Katarzyna (2023b), *W dowód pamięci. Nieznane listy Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica”, t. 67, nr 2, <https://doi.org/10.18778/1505-9057.67.04>.
 Krogulska-Krysiak Monika (2009), *Litwa na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w latach 1905–1914*, „Meritum”, t. 1.
 Laskowski Kazimierz (1908), „Za Niemen het precz!”, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 18.
 Miknys Rimantas (2016), *Szlachta litewska w obliczu nacjonalizmów pod koniec XIX i na początku XX wieku. Próba charakterystyki*, w: *Szlachta i ziemiaństwo na pograniczach kulturowych dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku*, red. Dorota Michaluk, Krzysztof Mikulski, DiG, Warszawa.

- Orzeszkowa Eliza (1954), *Listy zebrane*, red. Jan Baculewski, t. 1: *Do redaktorów i wydawców Józefa Sikorskiego, Gebethnera i Wolffa, Franciszka Salezego Lewentala, Wacława Makowskiego, Erazma Piltza, Stanisława Posnera*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył Edmund Jankowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Orzeszkowa Eliza (1976), *Listy zebrane*, red. Jan Baculewski, t. 8: *Do literatów i ludzi nauki Ludwika Jenikego, Jana Baudouina de Courtenay, Piotra Chmielowskiego, Adama Wiślickiego, Stanisława Krzemińskiego, Lucjana Rydla, Antoniego Wodzińskiego, Maryli Wolskiej, Henryka Sienkiewicza i innych*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył Edmund Jankowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Orzeszkowa Eliza (1981), *Listy zebrane*, red. Jan Baculewski, t. 9: *Do znajomych i przyjaciół*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył Edmund Jankowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Orzeszkowa Eliza (2020), *Publicystyka społeczna*, t. 1: *Myślenie obywatelskie. Żydzi, kwestia kobieca*, wybór i wprowadzenie Grażyna Borkowska, opracowanie edytorskie Iwona Wiśniewska, PIW, Warszawa.
- Orzeszkowa Eliza, Wilejsziszowa Alina, Jeleńska-Dmochowska Emma i in. (1906), *Do wyborców i wybrańców naszych Ziem i Miast*, „Kurier Litewski”, nr 46.
- Prawa kobiet (1906), „Kurier Litewski”, nr 78.
- Szpoper Dariusz (2006), *Konstancja Skirmuntówna wobec kwestii praw politycznych kobiet w świetle publicystyki i korespondencji z Elizą Orzeszkową*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. Krzysztof Stępnik, Monika Gabryś, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Szulska Inesa (2006), *Przykładem i piórem. Codziennosc Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (1864–1919) w świetle twórczości i dokumentów epoki*, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. Krzysztof Stępnik, Monika Gabryś, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Wiśniewska Iwona (2000), *Dnie (fragmenty)*, „Napis”, ser. 6.
- Wiśniewska Iwona (2014), *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 2: 1897–1910, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa.
- Wołkanowski Waldemar (2015), *Michał Węslawski. Biografia prezydenta Wilna w latach 1905–1916*, Nowik, Opole.

Katarzyna Kościewicz

Grodno–Vilnius Correspondence. Eliza Orzeszkowa's Unknown Letters to Emma Jeleńska-Dmochowska

The article presents an analysis of and editorial work on Eliza Orzeszkowa's two unknown letters dated 1906, addressed to Emma Jeleńska-Dmochowska, discovered at the Lithuanian State Historical Archive in Vilnius (LVIA). What makes this correspondence so valuable is their author and their date of origin. In the former territories of the First Polish Republic incorporated by the Russian Empire, 1906 brought a temporary breath of freedom after decades of repression and lack of basic civil liberties. Hitherto unknown letters illuminate this socially- and politically-interesting period also in the biographies of the two key Polish writers living in the former Grand Duchy of Lithuania at the turn of the twentieth century. The letters are valuable for one more reason: they encourage us to take a closer look at the epistolary legacy of Emma Jeleńska-Dmochowska who was an outstanding personality in the literary and social life of modernist Vilnius, the creator of illegal Polish education in the Vilnius region and, finally, a writer and editor establishing numerous contacts with representatives of the Polish intellectual elite from the three partitions of Poland.

Keywords: Eliza Orzeszkowa; Emma Jeleńska-Dmochowska; letters; emancipation; Lithuania.

Katarzyna Kościewicz – dr hab., adiunkt na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. Zainteresowania naukowe: cenzurowanie twórczości pisarzy XIX-wiecznych w okresie zaborów i w Polsce Ludowej, poezja polska 2. połowy XIX wieku, społeczna historia literatury, geopoetyka, edytorstwo. Autorka książek *Miejskie strofy. Polska poezja urbanistyczna doby postyczeniowej* (2015) i *Preparowanie dziedzictwa. Pisma Krasińskiego, Sienkiewicza, Żeromskiego i innych autorów pod cenzorskim nadzorem* (1945–1955) (2019) oraz licznych artykułów. Współredaktorka monograficznych numerów czasopism, tomów pokonferencyjnych, materiałów źródłowych oraz antologii (wraz z Radosławem Okulicz-Kozarynem i Dawidem M. Osińskim) *Czasy wytrwale poetyckie. Wiersze z prasy lat 1864–1894* (<https://pnamc.ehum.psnec.pl/pnamc/p/antologia.html>). Adres e-mail: kkosciewicz@gmail.com.